

שם המחקר: "וחי אחיך עמך" יחס האסלאם הסוני הקלאסי לאנשים עם מוגבלויות לא-פיזיות

שנה : 2021

סוג : דוקטורט

מס' קטלוגי : 890-282-2020

שמות החוקרים: ענת קלופמן-שחר בהנחיית פרופ' אדם סילברסטיין

רשות המחקר: אוניברסיטת בר אילן

תקציר מנהלים:

מטרת מחקר זה לכתוב את ההיסטוריה של המוגבלות הלא-פיזית, בתקופת האסלאם הסוני הקלאסי. המוגבלות הלא-פיזית לעניין מחקר זה, מתייחסת ללקויות שאינן במערכות החישה של הגוף, אלא הן באופיין מנטליות, שכליות, נפשיות ותקשורתיות. לרוב אין להן ביטוי פיזי חיצוני, למעט תסמונות ספציפיות, המתאפיינות בסמנים חיצוניים ניכרים. (יש להדגיש כי לא מדובר במחלות כרוניות, כמו מחלת לב לדוגמה.) מחקר זה מנסה להתחקות אחר מרב העדויות לקיומם של אנשים עם מוגבלויות לא-פיזיות ברחבי הספרות האסלאמית הסונית, מראשית האסלאם ועד לתורתו הפילוסופית של אבן סינא. האחרונה, מהווה נקודת מפנה ביחס התיאולוגי למוגבלויות באסלאם, ביניהן מוגבלויות לא-פיזיות.

ליבת המחקר, בעיבוד נתונים העולים מתוך מקורות ראשוניים בני תקופת המחקר, ומתייחסים למוגבלויות לא-פיזיות. בניתוח הנתונים מתגבשת תמונה היסטורית עשירה בפרטים, ומבוססת על מגמות, תיאורים והתייחסויות, של אנשים עם מוגבלויות לא-פיזיות, של קרוביהם, ושל החברה סביבם. אלה, מופיעים בעקביות בכל הז'אנרים של הספרות האסלאמית בת התקופה. המחקר אינו השוואתי, אך ייעודו לבחון האם ההיסטוריה המערבית של המוגבלות, היחידה הכתובה עד כה בהיבט של מוגבלויות, מייצגת גם את אזור המזרח התיכון.

בפרק הראשון, הוא המבוא, ישנה סקירה של ההיסטוריה המערבית של המוגבלות, מהעת העתיקה ועד ימינו. כמו כן, מוצגות מסקנות המחקר בלשני. על פיו, מייצגות המילים *מג'נון* ו*מע'תוה*, מוגבלויות לא-פיזיות בערבית הקלאסית, בת תקופת המחקר. עוד מוגדרים בו גבולות המחקר ושאלות המחקר.

תוכן הפרק השני, מבוסס על טקסטים מתוך הקראאן, התפסיר והחדית'. מטרת הפרק לחקור את הוראת אללה בהקשר של מוגבלויות לא פיזיות, וכן את התייחסות הנביא למוגבלויות אלו. הנחת היסוד היא, כי ראשית ההתייחסות האסלאמית מתחילה מדבר אללה וממעשיו של מחמד. אכן, יש בפרק זה ממד ראשוני למילה *מג'נון* בקראאן, במובן שהמג'נון, הוא אדם המנוהל על ידי ג'ן המסתתר בתוכו. כך, טענו אנשי קריש כי מקור הבשורה של מחמד בדבר ג'ן ולא בדבר אללה. זו הייתה דרכם להוריד מערכן של התגלויות האסלאם, ולנסות להשפיע על הציבור שלא ללכת אחרי מחמד. בתפסיר וחדית', ניכרים גם שימושים למילה *מג'נון* במובנה הקלאסי. כלומר אדם שאינו בדעתו, ושהטירוף שולט בו. בהקשר זה, עולים מאפיינים המגדירים את שונותם של המג'נון ושל המע'תוה מסביבתם, כמו גם תיאורים להתייחסות החברה אליהם.

בפרק השלישי, מובאת התפיסה התיאולוגית באסלאם כלפי מוגבלויות לא-פיזיות. ראשית, מגדירים התיאולוגים כי *מג'נון* או *מע'תוה*, הוא מי שאינו בדעתו הן במובן הקלאסי של המילה, והן במובן של כפירה. לדבריהם, לא ייתכן שאדם יהיה בדעתו ולא יאמין בייחוד האל. כך, לשיטתם, כל כופר נחשב *מג'נון*. בנוסף מציגים התיאולוגים עמדה

ברורה, על פיה השכל האנושי אינו יכול להבין את המהלכים של אללה בעולם. אמנם, יש דברים הנראים כסותרים את הצדק האלוהי. דברים אלו אינם מתיישבים עם מידותיו של אללה, ולא עם שמותיו. חלק מהתיאולוגים מנסים לספק הסברים מניחים את הדעת, עבור מאמינים ספקנים. סיבות כמו ניסיון לאמונתו של המאמין באללה והכרה בגבולות השכל האנושי, הן מרכזיות בתקופת המחקר. רק עם הגדרת מציאות של רוע, כאב וסבל בעולם, וקישור בינה לבין מוגבלויות בתורתו של אבן סינא, התרחב הדיון התיאולוגי לכיוונים נוספים. כדי ליישב את הספק, סיפקו התיאולוגים טיעונים, המושתתים על ההיגיון ובוחנים פילוסופית את הסדר האלוהי. כמו כן, העלו טיעונים מיסטיים, על פיהם הסבל מטהר את נשמתו של המאמין, ובכך יש בו יסוד של טוב בעבורו.

זאת ועוד, הדיון התיאולוגי עוסק גם בהנחיות מעשיות לאנשים עם מוגבלויות. במסגרתן מוצגים ערכים ותפיסות, שאימוצן כדרך חיים, עשוי להקל על ההתמודדות עם המוגבלויות בשגרה.

הפרק הרביעי, סוקר את השפעותיהן של מוגבלויות לא-פיזיות על האדם המאמין, בראי ההלכה המסלמית. ראשית, מוגדרת מוגבלות לא-פיזית בהיבט ההלכתי: אחריות על תוצאותיהם של מעשים, מחייבת כוונה בעשיית המעשה. אגב כך, נבחנות בפרק חובותיו וזכויותיו של אדם עם מוגבלות לא-פיזית. זאת, תוך סקירת כל המצוות שנדונו בטקסטים בני תקופת המחקר, בהקשר למג'נון ולמעטוה. המצוות מחולקות לשלוש קטגוריות: ארכאן אלאסלאם, מצוות שבין אדם לחברו, ומצוות הקשורות למעמדו האישי של אדם. ככלל, פטורים המג'נון והמעטוה מחובת קיום מצוות. למצוות שהם מקיימים אין ערך, כי נדרשת כוונה לצורך קיום המצווה. יחד עם זאת, ישנן גם מצוות, שקיומן עולה להם כמצווה. לכל אורך הדיון, מקפיד המשפט המסלמי לשמור על נקודת מבט חברתית. מחד, מגנה הפסיקה על המג'נון ועל המעטוה. מאידך, היא רואה לנגד עיניה גם את קרוביהם וסביבתם, ובוחנת כיצד לא לפגוע בהם. בדיונים ההלכתיים עולה שיח ענייני ומכבד, המכיר בערכם של אנשים עם מוגבלויות לא פיזיות, ומתמקד בהנגשת ההלכה עבורם.

הפרק החמישי, עוסק בדמותם של המג'נון ושל המעטוה, כמו גם של החברה הסובבת אותם, בהיבט התרבותי. זאת, כפי שמצטייר בספרות האדב, בחיבורים היסטוריים ובתיעוד מסעות בני תקופת המחקר. הספרות מספקת עושר של מקורות המתארים את הקהילה המסלמית בחיי השגרה. בתיאורים אלו ניכר גם מקומם של המג'נון ושל המעטוה. מהטקסטים עולים מספר מאפיינים לדמות המג'נון והמעטוה, ברצף של תפקודים ברמות שונות. לראשונה מוצג המג'נון המטאפיזי, המשתית את הווייתו על חוויה מיסטית או מחאה רוחנית, אליה הוא מתמסר גם במחיר שפיותו. החברה סביבו מעריכה אותו ומאזינה לדבריו, והטירוף מהווה חסינות עבורו מול ההנהגה כלפיה הוא מוחה. כמו כן, עולה דמותו של מי שאהבה עזה נכזבת הביאה אותו לכדי טירוף. עוצמת האהבה מומרת לכדי דיכאון עז, המביא לכך שהוא יוצא מדעתו ומאבד טעם לחיים ללא אהבתו. עוד, מוצגים המג'נון והמעטוה הקלאסיים, דרך מוטיבים חוזרים המרכיבים את דמותם, כאדם ששונותו מהחברה סביבו בולטת. הוא מחפש אחר חופש ממוגבלות הנורמה, מתבודד מהחברה, ומתקשה בתקשורת עמה. בנוסף, מספקת ספרות האדב הצצה לגורמים להיותו של אדם מג'נון או מעטוה. מעל כולם מרחף רצון אללה, אולם אליו נוספים גורמים טבעיים וחברתיים.

אולי התיאורים החשובים ביותר בספרות האדב ובתיעוד ההיסטורי, הם של מערכות היחסים בין המג'נון או המעטוה, לבין החברה בה הם חיים. ראשית, הם חלק מהחברה. גם ביטוי ההדרה אינם משמעותיים ביחס לכלל התיאורים, ובוודאי שלא ביחס להדרה כפי שהיא מתוארת בהיסטוריה המערבית של המוגבלות. המג'נון והמעטוה הם אנשי משפחה, עובדים ככל שמצבם מאפשר להם, ומעודכנים באקטואליה שבשגרת החיים. רק אחוז קטן מקרבם נזקק לאשפוז ולטיפול חוץ-ביתי. בתי החולים נוכחים בטקסטים, ופעמים הם מצוינים בשמותיהם

ובמיקומם. הם נמצאים באזורים מרכזיים ומאפשרים לבני משפחותיהם של המאושפזים לשמור איתם על קשר רציף, משך כל הטיפול.

ממחקר זה עולה, כי ההיסטוריה של המוגבלות הלא-פיזית באסלאם הסוני הקלאסי אינה עולה בקנה אחד עם התיאורים שליליים, כפי שהם מצטיירים בהיסטוריה המערבית. אמנם, ניתן למצוא השפעות של תפיסות שליליות המייצגות עליונות, השפלה ולעג, גם בטקסטים אסלאמיים. הן במחשבה הפילוסופית והדתית, והן בתיאור ההיסטורי והספרותי. עם זאת, אין כלל תיאורים המתייחסים לכל המג'אנין כקבוצה אחת שיש להדיר או למצוא לה פתרון. כך, גם אין אמירה גורפת היוצאת חוצץ כנגד עצם קיומם. ההפך הוא הנכון. אמנם, מי שירצה להגדיר את השיח ההלכתי כפטרונני כלפי המג'אנין והמעטות יוכל לעשות זאת. אלא שבשורה התחתונה, הוא מציג תפיסה מכילה ומתחשבת במג'אנין ובמעטות. זאת, תוך בחינה כיצד להקל עליהם מצד אחד, ולאפשר להם להיות חלק מהקהילה המסלמית, מצד שני. יותר מכך, בסיפורים רבים מתקרבים השליטים למג'אנין ולמעטות בכמעין מודל לדוגמה עבור המאמינים. בכל סיפור של קושי של המג'אנין או של המעטות, נמצא אדם מסביבתו שמנסה למצוא עבורו פתרון. אמנם המילה מג'אנין משמשת בטקסטים לא אחת כמילת גנאי, אולם אין בכך להעיד על כך שהמג'אנין עצמו עמד מול גינוי חברתי.

לדעתי, השיח התיאולוגי המדגיש את רצון אללה, הוא זה שעומד ביסוד הגישה החיובית כלפי המג'אנין והמעטות בחברה המסלמית. המאמין המסלמי, חדור מטרה למלא את רצון בוראו. הוא מקבל מסר ברור בהקשר למג'אנין ולמעטות, ונלחם בתפיסות תרבותיות המושרשות בו ובדברי ימי הערבים, עוד מתקופת הג'אהליה. לדעתי, זו הסיבה לכך ששמו של השטן, התורם לדימויו השלילי של המג'אנין, מתקשר למג'אנין או למעטות באחוז כמעט אפסי מהטקסטים בני התקופה.

בבחינת המודלים של לימודי המוגבלות נמצא, כי ביחס למג'אנין ולמעטות הקלאסי, מקבל המודל הרפואי ביטוי מרכזי. עם זאת, אני טוענת כי הבסיס לטיפול הרפואי ולסיוע של החברה למג'אנין ולמעטות אינו פטרונני, אלא מושתת על מודל החסד. המודל החברתי, בא לידי ביטוי בהקשר של המשוגע הרוחני. החברה אמנם מגדירה אותו כאחר ממנה, אך אינה מציבה בפניו חסמים. היא מכבדת אותו ומקבלת את דבריו. כך גם המודל האפירמטיבי, בא לידי ביטוי בשיגעון הרוחני. השיגעון הופך יתרון, לצורך מימוש מטרתו של האדם להסיר את החסמים הגשמיים ולהתקרב לאללה, או לצורך יציאה במחאה עקרונית כנגד גורמים בהנהגה.

לימודי המוגבלות הוא תחום מחקר אקדמי ביקורתי במהותו. הוא מתבסס על ההיסטוריה המערבית של המוגבלות ועל תוצאות תהליכים ארוכי שנים של הדרת המוגבלויות מתוך החברה. מחקר זה מעיד, כי ההיסטוריה של המוגבלות באסלאם הקלאסי, מצביעה על הדת כגורם מרכזי, הן בהשפעה על תפיסות תרבותיות מושרשות, והן ביכולת לכוון את המצפן המוסרי להכללת אנשים עם מוגבלויות בחברה.

- [לפריט המלא](#)
- [למאגר המחקרים של קרן שלם](#)
- [למאגר כלי המחקר של קרן שלם](#)